

לשוננו לעם

עורך: מ' בר־אשר

מתוך

כרך מ-מא, תש"ן

קובץ לשנת הלשון



האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

העברית והערבית

העברית והערבית קשורות זו בזו משנה-קשר. שתיהן לשונות שמיות, קרובות זו לזו במבנן ודומות באוצר מליהן. בימי הביניים הושפעה העברית השפעה עמוקה מן התרבות הערבית בכלל ומן הלשון הערבית בפרט. מן המפורסמות הוא, שיש דמיון בולט בין שתי השפות השמיות האלה. אף הדיוט יתרשם מיד מן הדמיון באוצר המלים: אַרְבַּע, פֶּלֶי, קַרְנִי בעברית ובערבית; יָד בעברית ויָד בערבית; קָתַב בעברית ופָתַח בערבית; רָגַל בעברית ורָגַל בערבית; אָבִי בעברית ואָבִי בערבית; פָּרַק בעברית ופָּרַק בערבית ועוד ועוד. פעמים שמוצאים חילופי הגיים (אותיות) קבועים בין שתי הלשונות. מספר האותיות בערבית הוא עשרים ושמונה לעומת עשרים ושתיים (עם שי"ן שמאלית – עשרים ושלוש) בעברית. בערבית שש אותיות שאין בעברית, ואילו בעברית רק אות אחת שאינה מיוצגת בערבית: לאותיות שי"ן וסמ"ך בעברית מקבילה סמ"ך ערבית; עליכן גם דָרַס וגם דָרַש העבריות מקבילות לִדְרַס הערבית, המאחדת בתוכה הן את הוראת "מחק" (עקבות, מקבילה ל"דָרַס"), הן את הוראת "למד", "עיין ב" (מקבילה ל"דָרַש"). ובאה העברית ולימדה אותנו, שאין קשר ראשוני בין שתי ההוראות "למד" ו"מחק" של דָרַס הערבית. צריך להניח, שבלשון הקדומה, שגם העברית וגם הערבית התפתחו ממנה, הלוא היא אס־הִשְמִית (פְרוטו-שמית), היו "דרש" ו"דרס" שני פעלים נפרדים כמו בעברית. אך בערבית נתאחדו השי"ן והסמ"ך בתהליך פונטי-היסטורי, דָרַש ודָרַס נעשו שניהם דָרַס, ונתעורר הרושם המוטעה, כאילו שתי ההוראות "למד" ו"מחק" קשורות זו בזו.

במקרה של דָרַש-דרס, העברית היא המשקפת מצב קרוב יותר לפרוטו-שמית. אולם לָרוב הערבית היא ששמרה על מִצְבָּה קדומה יותר של עיצורים (אותיות), ויבואו שש האותיות העודפות שבערבית ויוכחו. אכן בעזרת הערבית אפשר להראות, שלעתים הוראותיו השונות של שורש עברי אחד אינן קשורות זו בזו קשר ראשוני, אלא הן פרי התפתחות היסטורית של התאחדות הגיים. טול את אֶזֶן ומֵאֶזְנִים. שמא יבוא הטוען ויטען, ששתי

ההוראות האלה של השורש אִז"ן קשורות זו בזו, ולמאזניים בעלות שתי כפות צורה המזכירה אוזניים. אולם הערבית מלמדת אותנו, שהזי"ן של מאזניים מייצגת זי"ן רגילה, ואילו זו של אוזן מייצגת הגה אחר, הדומה ל-th שבמלה האנגלית this. צריך אפוא להניח, שבאס-השמית מובדלות היו שתי מלים אלו, ולא נתאחדו אלא בעברית, בעטיה של התפתחות הגיים, שבה th נעתקה לזי"ן. הערבית שמרה אפוא במקרה זה על המבנה הפרוטו-שמי יותר מן העברית. או שמא תחשוב שתִּקְרַב והתִּקְרַב קרובות זו לזו, שהרי החרב עלולה להחריב. אולם הערבית מלמדת אותנו, שבשתי מלים אלו שני סוגי חי"ת, ובפרוטו-שמית לא היה קשר בין שני השורשים. גם בין עִרְבִי וּמַעֲרַב אין קשר, שהרי הערבית שמרה על שני סוגי עי"ן שונים: בערבי העי"ן רגילה, ואילו במערב היא דומה לגימ"ל. ואכן אנו קוראים את הבאים מן המערב הרחוק (צפון אפריקה) מוגרבים, שהיא מלה שאולה מן הערבית, והגימ"ל שבה משקפת את מבטא אותה העי"ן הערבית הדומה לגימ"ל. גם כאן שמרה הערבית על ההגיים הפרוטו-שמיים ביתר נאמנות. שמרנות זו במצבת ההגיים שבערבית הביאה חוקרים לידי המחשבה שהערבית שפה ארכאית, ששמרה על תכונותיה של אס-השמית בנאמנות, יותר מן השפות השמיות האחרות בכלל, והערבית בפרט. כך התחילו רואים את מבנה הצורות (המורפולוגיה) העברית, את תחבירה ואף את אוצר מליה מנקודת ראותה של הערבית, כאילו שמרה הערבית בכל התחומים האלה על המצב שבאס-השמית, ואין להבין מבחינה היסטורית את העברית אלא בעזרתה של הערבית. אכן לא מעט מלמדת הערבית אף על דקדוקה של העברית. הנה, למשל, כשנפתח מילון עברי נופתע לראות, שכמעט אין מלים עבריות המתחילות בוי"ו. לא כן המצב בערבית. ואם ניטול מלים שמתחילות בוי"ו בערבית ונחפש להן מקבילות בעברית, נגלה, שהמלים העבריות המקבילות פותחות ביו"ד: מקבילתה של וַד-וַד וְלַד-וְלַד. מתברר, שגם בערבית התחילו פעם מלים בוי"ו, אולם חל בהן מִעְתָּק – רוצה לומר שינוי: בראש המלה נעתקה הוי"ו ליו"ד; אבל באמצע המלה נשתמרה הוי"ו (השווה – הוריד, הוליד). אך על-אף התועלת שאפשר להפיק מן הדקדוק הערבי, צריך לשמור על המידה הנכונה בהשוואות אלו. תורת הצורות והתחביר של הערבית הקלסית מתאפיינים בשקיפות יוצאת מן הכלל. בעברית, למשל, יש חוסר קביעות מרובה למדיי, ואף סטיות מן הכללים העיקריים, ואילו בערבית תורת הצורות משקפת מבנה כמעט

אחיד, ובתחביר דרכי ההבעה מתוחמות בדיוק נדיר. עד שנתגלתה האכדית סברו שמבנה שקוף זה של הערבית הוא המבנה הקדום, שהשפות השמיות האחרות, ובהן העברית, סטו ממנו. אולם מאז שידועות לנו שפות שמיות עתיקות, בעיקר האכדית, מתברר, שהשימושים החופשיים כפי שהם מצויים בעברית משקפים מצב קדום, ומבנה תורת הצורות והתחביר שבערבית הוא פרי היקשים מאוחרים. צריך להניח, שאמנם הערבית שמרה על מצבת הגיים קדומה, אך תורת הצורות והתחביר שלה משקפים ברובם התפתחות מאוחרת.

אשר לאוצר המלים, ההגזמה בשימוש בערבית להבנת העברית התחילה כבר אצל המלומד הנוצרי A. Schultens (1750–1866). הוא ראה בערבית דיאלקט של העברית, והרחיק לכת עד כדי המצאת תאוריה פנטסטית, שלפיה נוצרו שירים ערביים בתקופת משה רבנו או שלמה המלך. על-כן חשב למוצדק להשתמש באוצר המלים הענקי של הערבית להבנת המקראות. כן עשה בחוברת מיוחדת שהקדיש לנושא זה וכן בפירושו לאיוב ולמשלי. אין כמובן להכחיש, שבשימוש זהיר אכן עשויה השוואת העברית לערבית לבסס את הבנתם של מקראות קשים. טול למשל את הפועל "יָרַט", שבפרשת בלק: "הנה אנכי יצאתי לשטן כי ירט הדרך לנגדי" (במדבר כב, לב). אין ל"ירט" כל מקביל בלשונות השמיות זולתי "ורט" הערבית – "סיבך את פלוני, הכניסו למצב רע". אולם ההשוואה צריכה להיעשות מתוך שיקול דעת, תשומת לב להקשר והתחשבות בתקבולת, ובזהירות שלא להרבות יתר על המידה בקביעת הומונימים עבריים על-פי אוצר המלים הענקי של הערבית. אין לגשת סתם למילון הערבי ולשלוף מתוכו הוראה כלשהי, המתאימה, אולי, לאחד המקראות הסתומים. צריך לבדוק, אם אותה הוראה באמת מבוססת בערבית, ואף כשהיא מבוססת יש לחקור, אם משמעות זו אינה משמעות משנית, שהתפתחה מן ההוראה העיקרית. שהרי הסיכוי, שדווקא משמעות משנית בערבית תהיה מתועדת בפסוק סתום בעברית, סיכוי זה קטן למדי. אולם עד עצם ימינו עדיין מפליגים בשימוש אוצר המלים הערבי להבהרת סתומות לשון המקרא.

התפיסה המוטעית הנזכרת, כאילו הערבית קרובה במיוחד לאם-השמית ואוצר המלים שלה ארכאי מאוד, הייתה לה השפעה לא-מבוטלת על דרכם של מחיי הלשון העברית, ובייחוד על אליעזר בן-יהודה. היא משתקפת, למשל, בטענתו המפורסמת של בן-יהודה (עיין למשל בזכרונות ועד הלשון

העברית ד, ירושלים תרע"ד, עמ' 9) ש"רוב השורשים, שישנם באוצר המלים הערבי, היו גם באוצר המלים העברי, וכל אלה השורשים אינם זרים, אינם ערבים, אלא שלנו הם, שאבדו לנו וחזרנו ומצאנום". ובהשפעת בן-יהודה נאמר ביסודות עבודת ועד הלשון (שם, עמ' 78), כי "למלא את החסר עוד בלשון יוצר הוועד מלים על-פי חוקי הדקדוק והיקש הלשון... מהשורשים השמיים הארמיים, הכנעניים, המצריים[?] ובפרט[?] הערביים". ואכן עד היום מקובלות בלשוננו מלים, שבן-יהודה יצר משורשים ערביים אמיתיים או מדומים. ותיתי לו לרא"ם ליפשיץ, חבר נכבד אחר של ועד הלשון, שהשכיל להבין מה שלא הבינו האחרים, שהערבית לא רק שאינה יכולה להושיע את העברית למרות עושרה המילוני, כי אף היא כלי ביטוי של תרבות של ימי הביניים, אלא שהיא אף זרה לעברית מבחינה תרבותית, שלא כמו הארמית. ואכן התפתחות העניינים הצדיקה את דרכו של ליפשיץ: אנו מרבים להרחיב את גבולות העברית בעזרת הארמית, כי ספרותנו הקדומה הכתובה בארמית מורגשת כחלק של מורשתנו התרבותית, ונמנעים מלהשתמש בשורשים ערביים.

עד עכשיו עמדנו על קרבת העברית לערבית וניסינו לא רק לאמוד את מידת הקרבה, אלא אף לתאר, מה עשויה הערבית ללמדנו על מבנה של העברית ועל אוצר המלים שלה. כעת ננסה לתאר את המגע בין העברית לערבית בימי הביניים. באימפריה הערבית הענקית, שהשתרעה מהודו במזרח ועד ספרד במערב, הקימו הערבים תרבות מפוארת. ואף-על-פי שתרבות זו הייתה דתית-אסלאמית, והיהודים, כמוהם כנוצרים, חיו בה כמיעוט נסבל ולעתים כמיעוט נרדף, היה להם חלק בפריחה התרבותית והם הופרו מן היצירה הערבית-האסלאמית. בעיקר הושפעו היהודים מן הספרות המדעית הערבית, כגון פילוסופיה, רפואה, גאוגרפיה, וכו'. ושלא כמו רוב החברות המסורתיות של ימי הביניים בגולה, שהמשיכו להשתמש בעברית כשפת תרבות, ולשונם המדוברת, כגון יידיש או לאדינו, לא שימשה אותם אלא לצורכי יום-יום (וכן לתרבות-משנה עממית), הרי היהודים דוברי-הערבית בימי הביניים, אף-כי המשיכו לכתוב שירה בעברית, הרבו לכתוב פרוזה בערבית, ובמקצועות מסוימים, כמו פילוסופיה, דחקה הערבית את העברית כמעט לחלוטין. טול לדוגמה את הגדולים שבמשוררי ספרד העבריים, שלמה אבן-גבירול או יהודה הלוי. את שיריהם, אף את שירי החול, כתבו בעברית, אך את ספרי הפילוסופיה שלהם (כגון **מקור**

חיים של אבן-גבירול והכוזרי של יהודה הלוי) – בערבית. ואף ספרי קודש, כגון פירושים למקרא או לתלמוד או שאלות ותשובות, נתחברו בערבית. את הערבית הזאת של יהודי ארצות ערב אנו מכנים בשם ערבית-יהודית. מבחינה לשונית גרידא דמתה הערבית הזאת לערבית של בני דורם המוסלמים, אם-כי הייתה המונית יותר. כבר אז כמו היום, הערבית הבחינה בין לשון למטרות תרבות ובין לשון לצורכי יום-יום. לצרכים רגילים השתמשו בערבית ההמונית, המדוברת, ולצורכי תרבות – בערבית הקלסית. הערבית המדוברת הייתה לשון האם, ואילו הערבית הקלסית – לשון נרכשת שחייבה לימוד קפדני. העילית המוסלמית ייחדה ללימוד הזה מאמצים ניכרים, מפני ששתי השפות היו שונות זו מזו לא רק בפרטים מכריעים, אלא בעצם מבנה, בחינת לשונות נבדלות (לא פחות מן הלאטינית והאיטלקית). יהודים (וגם נוצרים), אשר ייעדו זמן רב ללימוד דתם שלהם, לא יכלו ליחד לרכישת הערבית הקלסית את אותם המאמצים שייחדו לה המוסלמים. על-כן כתביהם (וכתבי הנוצרים) מתאפיינים במרכיב המוני בולט יותר, ומבחינה בלשנית חשיבות גדולה במרכיב זה, כי הוא מאפשר לשחזר את שורשי הערבית ההמונית. אך עם זאת, מבחינה לשונית טהורה אין הערבית-היהודית שפה שונה מן הערבית של הנוצרים ואף של המוסלמים. אף-על-פי-כן מבחינה תרבותית יש לראות בה לשון בפני עצמה, שהרי היא מכילה יסודות עבריים (וארמיים), עוסקת בקביעות בנושאים יהודיים וכתובה לרוב באותיות עבריות (כפי שנכתבו באותיות עבריות הלשונות האחרות של החברה היהודית המסורתית, כגון יידיש או לאדינו). מאפיינים אלו הפכו בדרך כלל את הספרים הכתובים בערבית-היהודית לספרים חתומים ללא-יהודים.

מאחר ששפת אמם של יהודי ארצות ערב הייתה הערבית המדוברת, והערבית הקלסית הייתה שפתם התרבותית, ברור שכתביהם בעברית הושפעה מן הערבית. גם סופרים מקוריים כך. הרמב"ם, מענקי הסגנון העברי של תקופתו, כותב בתחילת היד החזקה: "יסוד היסודות ועמוד החכמות לידע שיש שם מצוי ראשון", והשימוש ב"יש" שם" בהוראת "יש בנמצא" הוא פְּבוּאָה של ביטוי ערבי. אף בשירת ספרד יגלה המומחה השפעות ערביות, ובקלות רבה. אולם עוד יותר ניכרת השפעתה המכרעת של הערבית בעברית של מתרגמים. מאז המאה ה"ב פעלה בפרובנס (דרום-צרפת) משפחת מתרגמים חשובה מאוד, היא משפחת אבן-תבון. שני

האישים הבולטים בה היו יהודה ובנו שמואל. הם יצרו אסכולה של תרגומים, שהתמודדה עם המקור הערבי מתוך אחריות והכרה מלאה בחשיבות הטקסט, ועל-כן חיקו אותו בחיקוי מילוני ותחבירי קיצוני, עד שלעתים קל היום ליודעי ערבית לקרוא את המקור הערבי מלקחת את התרגום העברי. בשמץ של הפרזה ניתן לומר, שהעברית המשוערבת היא עברית במליה, אך ערבית במבנה (ואף עבריות של המלים מוגבלת, שהרי רבות הן תרגומי-שאיילה של הערבית או אף שאילות ממש). כך למשל מלה עברית, אשר מינה בעברית שונה ממין מקבילתה בערבית, עשויה להתנהג לפי הערבית. שמואל אבן-תבון, למשל, כותב בתרגום מורה נבוכים "המון רבה", מפני שהשם המקביל ל"המון" בערבית הוא ממין נקבה. הוא גם משתמש בשם "שחיטה" כזכר, כמינו של השם הערבי שהוא מתרגם. ומאחר שלפי כללי הערבית הקלסית פועל הקודם לנושא בריבוי בא ביחיד, גם המשפט העברי עשוי להיבנות לפי מתכונת זו; כך אומר שמואל אבן-תבון, שם: "וגולגל... שגעונות" ולא "וגולגלו".

השפעתה של הלשון המשוערבת על לשון ימינו מצומצמת יחסית, אך אינה מבוטלת. דוגמאות אחדות למלים ולהוראות של מלים, שעברו מן העברית המשוערבת אל העברית החדשה: גלגל (ספירה שמימית), היגיון, העברה (שימוש במלה שלא לפי מובנה היסודי), היעדר, הערה, השגה, חיבור, חיובי, ייחוד (הבורא), יחס (ערך בין שני דברים), מופשט, מושכל, מציאות, עֶצֶב (מלשון "עצבני"), שורש (בדקדוק), שיתוק, תנועה (בדקדוק, בפיזיקה). אף מבנים מעין "הבנת התלמיד את השיעור, העברת המנהל את הפקיד", המצויים בסגנון עיוני, הם במקורם כפי הנראה פְּבוּאָה של שימוש ערבי, אשר התגלגל מן העברית המשוערבת לעברית פילוסופית מקורית, כגון אצל נחמן קרוכמל, ומכאן לעברית העיונית.

בעת החדשה חל שינוי מכריע במעמד הערבית בחברה היהודית. נתהווה נתק בין היהודים לתרבות המוסלמית. על-כן הערבית-היהודית החדשה חדלה לשמש לשון תרבות ושימשה לצורכי יום-יום בלבד. בהתאם לכך היא נעשתה המונית לגמרי, אף-על-פי שנבדלה במידה כלשהי מן הלשון המדוברת, כפי שכל שפה כתובה נבדלת מן המדוברת. כשפת תרבות שימשה העברית, כרגיל בחברה מסורתית.

נסכם: הערבית קרובה אל העברית כלשון שמית. שימוש שקול באוצר המלים הענקי שבערבית עשוי לעזור בהבנת כתובים סתומים, אך צריך

להישמר מהפרזה, כפי שמקובל במילוני המקרא עד ימינו אנו. עם כל חשיבותו של הדקדוק הערבי להבנת הדקדוק העברי, בגלל שקיפות מבנה הערבית, הרי נראה ששקיפות זו היא פרי התפתחות מאוחרת של היקשים. לעומת זה, מצבת ההגיים בערבית ארכאית ברובה מזו שבעברית, והיא מאפשרת להבחין בין הומונימים עבריים, אם התהוו על-ידי התאחדות הגיים שנשארו נבדלים בערבית. הערבית, שלא כמו הארמית, זרה לתרבות היהודית, על-כן אינה מתאימה לשמש מקור לשאילת שורשים אל העברית החדשה. בימי הביניים הושפעו היהודים דוברי הערבית עמוקות מן התרבות הערבית-האסלאמית. אף-על-פי שאת שיריהם המשיכו לכתוב בעברית, הם חיברו בערבית את כתבי הפרוזה, ולעתים קרובות אף ספרי קודש. הערבית-היהודית הזאת לא נבדלה הרבה ביסודה מן הערבית של לא-יהודים, אולם היא נכתבה לרוב באותיות עבריות, הכילה מלים עבריות ועסקה בנושאים יהודיים; על-כן צריך לדבר על ערבית-יהודית כעל שפה לעצמה, לפחות מבחינה תרבותית-דתית. העברית של אותה תקופה, ובייחוד העברית של המתרגמים, משקפת השפעה עמוקה של הערבית. בעת החדשה חל ניתוק בין הערבית-היהודית לבין תרבות המוסלמים, והערבית חדלה להיות לשון תרבות בחברה היהודית, ובמקומה משמשת העברית בלבד.

מבחר ביבליוגרפי: יהושע בלאו, תורת ההגה והצורות, תל-אביב תשל"ב • יהושע בלאו, דקדוק הערבית-היהודית של ימי הביניים², ירושלים תש"ם • אסתר גולדנברג, אנציקלופדיה יודאיקה², כרך 16 (Supplementary Entries), ערך ראשי, Hebrew Language, ערך משני Medieval, טורים 1607-1636.